

Azerbaycan Türkçesindeki Biliş Fiilleri İçin Bir Sınıflandırma Önerisi

Gökçen BİLGİN AKSOY*

Öz

Mental fiillerin bir alt sınıfı olan biliş fiilleri; zihnin öğrenme, anlama, anlamlandırma ve karar verme gibi her türlü bilme edinimini kapsayan faaliyetlerini ifade eder. Bu çalışmada Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü) adlı dört ciltlik eserde yer alan madde başlarından hareketle tespit edilen biliş fiilleri öncelikle bilişsel psikolojinin verileri ışığında mental süreçler temel alınarak sınıflandırılmıştır. Bununla birlikte Azerbaycan Türkçesindeki biliş fiillerinin semantik istem yapıları incelenerek yeni bir sınıflandırma geliştirilmiştir. Semantik istem yapılarının belirlenmesinde durum dil bilgisinin betimsel yaklaşımı esas alınmıştır. Deneyimci, içerik ve uyarıcı; biliş fiillerinin semantik yapısında bulunan temel semantik roller olarak benimsenmiştir. Azerbaycan Türkçesindeki biliş fiillerinin on bir farklı semantik yapı taşıdığı tespit edilmiştir. Biliş fiillerinin anlam bilimsel özelliklerini betimleyen bu sınıflandırma ile fiil sınıflandırma çalışmalarının yanı sıra sözlük bilimi, sözcük bilimi, söz dizimi ve Azerbaycan Türkçesinin öğretimi gibi alanlara da katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, biliş kavramı, biliş fiilleri, semantik istem yapısı, fiil sınıflandırması.

A Classification Proposal for Cognitive Verbs in Azerbaijan Turkic

Abstract

Cognition verbs, a subclass of mental verbs; refer to the activities of the mind, which encompass all kinds of knowledge acquisitions such as learning, understanding, making sense, and making decisions. In this study, cognitive verbs determined based on the entries given in the four-volume work called Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (Explanatory Dictionary of Azerbaijan Language) were classified primarily based on mental processes in the light of data of cognitive psychology. However, a new classification has been developed by examining the semantic valency structures of cognition verbs in Azerbaijan Turkic. The descriptive approach of case grammar was taken as a basis for determining the semantic valency structures. Experiencer, content, and stimulus; have been adopted as the basic semantic roles in the semantic structure of cognitive verbs. It has been determined that cognitive verbs in Azerbaijan Turkish have eleven different semantic structures. This classification describes the semantic features of cognitive verbs, it is aimed to contribute to fields such as lexicology, logology, syntax, and teaching Azerbaijan Turkic, as well as verb classification studies.

Keywords: Azerbaijan Turkic, concept of cognition, cognitive verbs, semantic valency structure, verb classification.

* Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gokcen.bilgin@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1845-0312.

Giriş

Dil ve düşünce arasındaki ilişki eski çağlardan bu yana çeşitli disiplinlerin üzerinde durduğu bir araştırma konusudur. Dilin tanımlarında da sıklıkla bu ilişki vurgulanır. D. Aksan; dilin insanın duygularını, düşüncelerini, isteklerini bütün ayrıntılarıyla ortaya koymasını sağladığını ifade eder (2009, s. 11).

M. Ergin; insanların duygularını, düşüncelerini, fikirlerini, kararlarını birbirlerine aktarmak için dili bir araç olarak kullandıklarını dile getirir (2004, s. 3). Doğrudan gözlenemeyen zihinsel dünyayı anlamının önemli bir yolunun zihinsel ifadelerden geçtiği söylenebilir. Günümüzde zihinsel süreçleri bildiren “mental fiiller” de iş / kılış, oluş, durum vb. bildiren fiiller ile birlikte fiil sınıflandırmalarında ayrı bir sınıf olarak yer alır.

Mental fiiller, insanın iç ve dış dünyayı tanımasını ve anlamasını sağlayan, doğrudan gözlenmesi, ölçülmesi ya da bilinmesi mümkün olmayan zihinsel süreçlerin, kişiye özgü zihinsel deneyimlerin dilde fiil formundaki ifadeleridir (Bilgin Aksoy, 2021, s. 471). Mental fiiller bildirdikleri süreçlere göre araştırmacılar tarafından üç veya dört temel kategoride ele alınır. Bu kategoriler arasında farklı adlandırmalarla da olsa genel kabul gören kategorilerden biri de “bilış fiilleri”dir.

Bu çalışmada öncelikle bilış ve bilış fiili terimleri üzerinde durularak bilış fiilleri ile ilgili çalışmalardan bahsedilecektir. Terminoloji ve literatür ile ilgili bilgiler verildikten sonra *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü) adlı dört ciltlik eserde yer alan madde başlarından hareketle tespit edilen Azerbaycan Türkçesindeki bilış fiilleri, bilişsel psikolojinin ışığında belirlenen alt süreçlere göre gruplandırılacaktır¹. Bu gruplandırmanın ardından Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bilış fiilleri için yeni bir sınıflandırma önerisi sunulacaktır.

Azerbaycan Türkçesindeki bilış fiilleri G. Bilgin Aksoy’un (2021) *Azerbaycan Türkçesinde Mental Fiiller* adlı doktora tezinde sayısal istem potansiyelleri, tamlayıcılarının semantik rolü ve dil bilgisel ilişkileri (mantıksal, semantik ve söz dizimsel istem düzeyleri) ile ele alınır. Bu çalışmada Bilgin Aksoy’daki (2021) tespitlerden hareketle Azerbaycan Türkçesindeki bilış

¹ Tespit edilen bilış fiillerin anlamı ya da anlamları verilirken öncelikle fiillerin tarandığı *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*’ndeki anlam açıklamaları dikkate alınmıştır. Ancak bahsi geçen sözlükte sadece karşılığı verilen fiilleri açıklama ihtiyacı duyulduğunda Türk Dil Kurumunun internet sitesinde bulunan *Güncel Türkçe Sözlük*’ten de faydalanılmıştır.

fiilleri semantik istem yapısına göre sınıflandırılacaktır. Semantik istem yapılarının belirlenmesinde durum dil bilgisinin betimsel yaklaşımı esas alınacaktır.

1. Biliş Kavramı ve Biliş Fiilleri

Biliş terimi “duyusal girdilerin dönüştürüldüğü, azaltıldığı, yeniden gözden geçirildiği, depolandığı ve kullanıldığı bütün süreçler” olarak tanımlanır (Solso vd., 2019, s. 2). Başka bir ifadeyle biliş kavramı duyular aracılığı ile toplanarak bellekte depolanan bilginin içsel olarak yorumlanması ve dönüştürülmesidir (Smith ve Kosslyn, 2017, s. 3). Kısacası biliş, insanın dünyayı bilme, öğrenme, anlama ve anlamlandırmaya yönelik zihinsel faaliyetlerinin tümüdür.

Algısal süreçler ile elde edilen bilgi bilişsel mekanizmada işlenmeye devam eder. Bilişsel sistemde belirli bir veriye odaklanmayı sağlayan süreç “dikkat”tir (Solso vd., 2019, s. 98). Günlük yaşamda insanları, nesnelere, olayları hatırlama becerisi ise bilişin bir başka önemli kısmını teşkil eder. “Bellek”; kodlama, depolama, geri çağırma süreçlerinden meydana gelir (Smith ve Kosslyn, 2017, s. 193-214). Bilişin temeli bilginin temsili olarak değerlendirilir. Bilginin temsili ile öğrenme sürecinin kastedildiği söylenebilir.

Öğrenme sürecini gerçekleştiren organizma “neyin neyle ilişkili olduğunu algılar, anlar” (Cüceloğlu, 2019, s. 161). Öğrenme zihnin bilgi edinme, “bilme” sürecidir. Zihnin duyular aracılığı ile algılanabilecek bir varlık, nesne vb. olmadan duyusal bir izlenim tecrübe etme becerisi ise “imgeleme”dir (Goldstein, 2013, s. 464-466).

Bilişsel sistemdeki bir diğer önemli süreç de “düşünme”dir. Düşünme sürecinde bilginin duyusal depodan geçerek bellek deposuna ulaşması ve sonrasında bu yeni bilginin dönüştürülmesi, özümsemesi ve ortaya özgün bir ürün çıkması söz konusudur (Solso vd., 2019, s. 500-501). Akıl yürütme ve problem çözme, düşünmenin iki önemli aracıdır. “Problem çözme”, bir amaca erişmek için aşılması gereken zorluklara karşı uygulanan bilişsel işlemlerin tümüdür.

“Akıl yürütme” ise bilgidan çıkarımlarda bulunmak, analiz, sentez yaparak sonuçlara ulaşmak için yararlanılan bilişsel işlemlerdir (Smith ve Kosslyn, 2017, s. 412). Seçeneklerin keşfedilmesi bir problem çözme sürecidir. İhtimaller arasında bir seçim yapma ise “karar verme”dir. Karar durumu; seçenekler, inançlar ve sonuçlardan oluşur. Karar verme teorisinde bunlar neticeler, değerler ve faydalar olarak isimlendirilir. Netice, sonuçtur; değer, net kıymettir; fayda ise bu değer için kişi tarafından ne kadar istendiğidir (Smith ve Kosslyn, 2017, s. 367-371). Biliş kavramı; her biri bilişsel psikolojinin ayrı bir konusu olan “dikkat”, “bellek”,

“bilme”, “imgeleme”, “düşünme”, “problem çözme”, “akıl yürütme” ve “karar verme” süreçlerini içerir.

Zihnin bilme, öğrenme, anlama, anlamlandırma ve karar verme gibi her türlü bilme edinimini kapsayan faaliyetlerini ifade eden fiiller, biliş fiili olarak adlandırılabilir. Literatürde bu fiiller için çeşitli terimler tercih edilir:

Tablo 1. Çeşitli Çalışmalarda Biliş Fiilleri İçin Tercih Edilen Terimler

Terim	Kaynak
akli faaliyet bildiren fiiller	Ceferov 1984
anı ve uslamlama fiilleri	Yaylagül 2005
biliş fiilleri / bilişsel fiiller	Yıldız 2016, Hirik 2018, Özeren ve Alan 2018, Aydoğmuş 2021, Bilgin Aksoy 2021, Çelik 2021, Doğan ve Erdin 2021
cognition / cognitive verbs	Croft 1993, Viberg 1994, Lock 1996, Goatly 1997, García-Miguel ve Albertuz 2005, Biber 2007, Halliday 2014
düşünce anlatan fiiller	Sarı-Güder 1998
hafızamızı ve hatırlama işlevini anlatan fiiller	Biray 2007
idrak fiilleri	Erdem 2004, Şahin 2012a, Şahin 2012b, Kalkan 2016, Bayraktar 2017, Dolati Darabadi 2018, Acar 2019, Yegin 2019, Seçkin 2020, Soydan 2020
tefekkür fiilleri	Budagova 1960, Recebli 2010

Araştırmacılar tarafından biliş fiilleri için çeşitli terimler tercih edilse de bu başlıklar altında benzer fiiller ele alınır. Å. Viberg, biliş fiilleri için İsveççe *tycka* “düşünmek”, *veta* “bilmek”, *läsa* “okumak”, *lära* “öğretmek” fiillerini örnek gösterir (1994, s. 215).

Mental süreçlerin bu alt sınıfının kategori anlamını “düşünme” (thinking) olarak belirleyen M. A. K. Halliday, bu grubu *think* “düşünmek”, *believe* “inanmak”, *expect* “ummak”, *know* “bilmek”, *understand* “anlamak”, *imagine* “hayal etmek”, *wonder* “merak etmek”, *doubt* “şüphelenmek” gibi fiiller ile örneklendirir (2014, s. 245-311).

Azerbaycanlı dil bilimcilerden Z. İ. Budagova (1960, s. 93-104), *düşünmək*, *qavramaq*, *bilmək* fiillerini; G. Ceferov (1984, s. 86-113) ise *unutmaq*, *yadda saxlamaq*, *başə düşmək* gibi fiilleri biliş fiilleri grubunda değerlendirir.

Oğuz grubu Türk lehçelerini karşılaştırarak fiillerin semantik sınıflandırmasını yapan ve bu sınıflandırmada mental fiiller için “psikolojik faaliyet fiilleri” adlandırmasını kullanan G. K. Kuliev’in ise biliş fiillerini dört ayrı başlıkta ele aldığı görülür. Kuliev’in semantik sınıflandırmasında yer alan biliş fiilleri sınıfları, adlandırmaları ve örnekleri ile aşağıdaki gibi şemalaştırılabilir (Kuliev, 1992, s. 13-14):

Tablo 2. Kuliev’in Semantik Sınıflandırmasında Yer Alan Biliş Fiilleri Şeması

Düşünme fiilleri	
- Zihinsel süreci bildiren fiiller:	AT. düşün-, uydur-; TT. düşün-.
- Zihinsel bir eylemin neticesini bildiren fiiller:	AT. istə-, inan-, anla-, qan-; TT. yanıl-, anla-.
Bilme fiilleri:	AT. bil-, tanı-, öyrən-, mənimsə-, qavra-; TT. bil-, tanı-, belle-, benimse-, kavra-.
Hafıza fiilleri:	
- Hafızada bilgi depolamayı bildiren fiiller:	AT. yadda saxla-, yaddan çıxarma-; TT. hatırdında tut-, unut-.
- Hafızadan bilgi alma eylemini bildiren fiiller:	AT. xatırla-, yadına kəl-; TT. aklında tut-.
- Hafızadaki bilgi kaybını bildiren fiiller:	AT. yaddan çıxar-, unut-, yadırğa-; TT. unut-, hatırdandan çık-.

- Hafızadaki iyileşmeyi bildiren fiiller:	AT. yada sal-, xatirə gətir- xatırla-, yad et-; TT. hatırına gel-, aklına gel-.
Dilek bildiren fiiller:	AT. istə-, tamahsılan-, həvəslən-; TT. iste-, heveslen-.

B. Sarı ve N. Güder, biliş fiilleri için Türkmenceden *pikirlen-*, *bil-*, *göz yetir-*, *ölçer-* vb. fiilleri örnek gösterir (1998, s. 45-48). M. Erdem de Türkmen Türkçesindeki *düşün-* “anlamak”, *pikir et-* “düşünmek”, *oylan-* “düşünmek”, *övren-* “herhangi bir işi araştırarak öğrenmek” gibi fiilleri bu grupta değerlendirir (2004, s. 945-946).

Ö. Yaylagül, “duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin beyinde yerleştirilmesi, saklanması ve bu yolla gerektiğinde daha ileri uslamlama için çağrılmasını anlatan” fiilleri “anı ve uslamlama fiilleri” adlandırması ile biliş fiilleri grubunda ele alır. Anı fiillerinin bellekle ilgisini vurgulayan Yaylagül, uslamlama fiillerinde ise bireyin durgun tavrına dikkat çeker (2005, s. 35-43).

E. Hirik, biliş fiillerini “duyular yoluyla elde edilen bilginin saklanması ya da daha sonra tekrar kullanılmasıyla ilgili hareketleri ifade etmekte” olan fiiller olarak tanımlar ve bellekle ilgili her türlü fiilin biliş fiili olarak değerlendirilebileceğini belirtir (2018, s. 58-59).

K. Seçkin ise biliş fiillerinin “özelde insanın zihnini, anlayışını genelde ait olduğu toplumun kavrayışını, değer yargılarını yansıtmaya” niteliği olduğunu ifade eder (2020, s.107).

Türkiye’deki çalışmalarda biliş fiilleri, kimi araştırmacılar tarafından alt bilişsel süreçler temel alınarak sınıflandırılır. Bu çalışmalarda alt süreçlerin bir kısmı kendi içerisinde daha küçük gruplara ayrılır. Biliş fiilleri sınıflandırmalarındaki ana başlıklar aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Tablo 3. Çeşitli Çalışmalarda Biliş Fiillerinin Alt Sınıfları

Şahin (2012, s. 67-230)	Yıldız (2016, s. 93-328)	Kalkan (2016, s. 181-182)	D. Darabadi (2018, s. 87-99)
1. Anlama	1. Düşünme	1. Anlama	1. Anlama
2. Bilme	2. Anlama	2. Düşünme	2. Bilme
3. Düşünme	3. Araştırma-inceleme	3. İstek	3. Düşünme

4. Karar verme ve anlaşma	4. Çözümleme	4. Hayal	4. Hatırlama, unutma
5. Kararsız kalmayı	5. Bilinç	5. Tahmin	5. İletişim
6. İnanma	6. Bellek	6. Unutma	6. İnanma, inanmamak
7. Fark etme, ayırt etme	7. Dikkat	7. Hatırlama	7. Niyet, istek
8. Niyet, istek, tasarlama, arzu	8. Öğrenme		8. Onaylama
9. Hayal	9. Şüphe		9. Öğrenme
10. Dikkat etme	10. Hayal		10. Öğüt
11. Onaylama, doğrulama	11. Başarı		
12. Çıkarımda bulunma	12. İletişim		
13. Öğüt	13. İnanç		
14. Öğrenme ve öğretme	14. Saygı		
15. Tahmin	15. Karar		
16. Akıllanma	16. Değer		
17. Unutma	17. Sabır		
18. Hatırlama	18. Niyet		
19. İletişim fiilleri			

2. Azerbaycan Türkçesinde Bilış Fiilleri

Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bilış fiilleri bilişsel psikolojinin ışığında belirlenen mental süreçler göz önünde bulundurularak yedi kategoride değerlendirilebilir. Ancak bilişsel süreçlerin hiçbiri diğer süreçlerden izole değildir bir başka ifadeyle her bilişsel süreç diğer süreçlerle ilişki içerisindedir. Bunun için de süreç temelli oluşturulan bu sınıfların birbirinden kesin çizgilerle ayrılmadığını belirtmek faydalı olacaktır. Azerbaycan Türkçesindeki bilış fiillerinin süreç temelli sınıflandırması aşağıdaki gibidir²:

² Çalışmada makale hacmini aşmamak amacıyla alt fiil sınıfları için tespit edilen fiillerin tamamı ve örnek cümleleri verilmemiştir. İlgili sınıf için tespit edilen fiillerin tamamı ve örnek cümleler için teze (Bilgin Aksoy 2021) müracaat edilmelidir.

1. Dikkat Fiilleri: *müçərrədləş*- “bir şeyin en önemli özelliklerini belirleyip ortaya çıkarmak için onun başka özelliklerini göz ardı etmek, dikkate almamak”, *ötür*- “dikkatten kaçırmak”.

2. Bellek Fiilleri

2.1. Hatırlama bildiren fiiller: *an*- “anmak, hatırlamak”, *araşdır*- “çıkarmak, hatırlamak”, *bəllən*- “tanınmak, bilinmek, hatırlanmak”, *bil*- “hatırlamak, akla gelmek”, *canlandır*- “unutulan bir şeyi akla getirmek”, *düşün*- “aklından geçirmek, hatırlamak”, *əzbərlə*- “ezberlemek, bir şeyi olduğu gibi akılda tutmak”, *xatırla*- “akla getirmek”, *tap*- “hatırlamak” vb.

2.2. Unutma bildiren fiiller: *sil*- “unutmak, aklından çıkarmak”, *sovuş*- “unutmak”, *unut*- “aklında kalmamak, hatırlamamak”, *yadırga*- “yabancılaşmak, tanımaz duruma gelmek” vb.

2.3. Yanlış atıfta bulunma bildiren fiiller: *bənzət*- “yanılıp bir şeyi ya da bir kimseyi başka bir şey ya da biri sanmak”, *yanıl*- “tanımamak, niteliğini doğru belirleyememek” vb.

3. Bilme Fiilleri: *ağıllan*- “akıllanmak, herhangi bir olaydan ders almak”, *alış*- “alışmak, yadırgamaz duruma gelmek”, *bəllə*- “öğrenmek”, *bil*- “1. bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bulunmak, 2. herhangi bir alanda özel bir bilgisi olmak, 3.öğrenmek, bilgi almak, haberdar olmak”, *elmlən*- “bilgilenmek”, *eşit*- “bilgi almak, öğrenmek, haber almak”, *qavra*- “öğrenmek”, *öyrəş*- “öğrenmek, alışmak”, *yişələn*- “çok iyi öğrenmek” vb.

4. İmgeleme Fiilleri: *canlandır*- “canlandırmak, bir şeyin imgesini hayal etmek”, *xəyallan*- “hayal kurmak”, *yarat*- “zekâ, düşünce ve hayal gücünden yararlanarak olmayan bir şeyi zihninde tasarlamak”.

5. Düşünme Fiilleri: *axtar*- “bir konu üzerinde çokça düşünmek”, *aralan*- “aklından çıkarmak, düşünmemek”, *dal*- “kendini unutma derecesinde başka bir şeyi düşünmek”, *düşün*- “bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve düşünce üretmek”, *ölçüb-biç*- “ölçüp biçmek, bir konunun bütün ayrıntılarını düşünmek”, *yoxla*- “bir konuda etraflıca düşünmek” vb.

6. Problem Çözme ve Akıl Yürütme Fiilleri

6.1. Anlama fiilleri: *anla*- “1. anlamak, bir şeyin ne demek olduğunu neye işaret ettiğini kavramak, 2. yeni bilgileri eskileriyle bir araya getirerek çıkarımda bulunmak”, *ayıl*- “aklı başına gelmek, gerçeği anlamak”, *bil*- “anlamak”, *gör*- “anlamak, fark etmek”, *kəsdir*- “anlamak”, *qan*- “anlamak”, *mənalandır*- “anlamlandırmak”, *oyan*- “uyanmak, gerçekleri anlamak” vb.

6.2. Sorgulama fiilleri: *axtar*- “bir sorunun sebebini veya çözümünü bulmaya çalışmak”, *araşdır*- “bir sorun vb.ni çözmeye, sonuca bağlamaya çalışmak”, *maraqlan*- “ilgilenmek, bir şeyi anlama, öğrenme merakı duymak”, *ölç*- “değerlendirmek, bir şeyin niteliğini, niceliğini belirlemek”, *yanaş*- “bir konuyu, bir sorunu değerlendirmek” vb.

6.3. Ayırt etme fiilleri: *ayır*- “ayırmaq, nitelik değişikliklerini belirlemek, fark etmek”, *dolaşdır*- “şaşırmak, doğru, gerçek vb. olanı ayırt edememek”, *fərqləndir*- “ayırt etmək”, *qarışdır*- “karıştırmak, ayırt edememek”, *tanı*- “ayırt etmək” vb.

6.4. Birleştirmə fiilleri: *bənzət*- “benzetmek, bir şeyde ya da kimsede bir başkasına benzer yönler bulmaq”, *birləşdir*- “zihinde bir araya getirmək, ilişkiləndirmək”, *tutuşdur*- “karşılaştırmak”, *ümumiləşdir*- “varlıklar veya olaylar arasındaki bağlantıları birleştirərək genel bir sonuca ulaşmaq” vb.

6.5. Tasarlama fiilleri: *düşün*- “bir şeyin nasıl gerçəkləşəcəğini zihinde hazırlamaq, tasarlamak”, *fikirleş*- “bir şeyin nasıl gerçəkləşəcəğini zihinde tasarlamak”, *hazırla*- “önceden düşünüp ne söyleyeceğini zihninde tasarlamak”, *qur*- “zihinde tasarlamak” vb.

6.6. Varsayım fiilleri: *bil*- “zannetmek”, *gəl*- “gibi gelmek, sanmaq”, *gör*- “sezmek, kesin bir kanıt olmaksızın olmuş veya olacak bir şeyi anlamak, tahmin etmək”, *gözlə*- “sanmaq, tahmin etmək”, *san*- “zannetmek”, *şübhələn*- “zannetmek, bir şeyin gerçəkləşəbileceğine ya da olabileceğine ihtimal vermək” vb.

6.7. Çözme fiilleri: *aydınlaşdır*- “çözmək, açıklığa kavuşturmaq”, *çöz*- “anlamı ya da niteliği anlaşılamayan bir konuyu açıklığa kavuşturmaq”, *dəqiqləşdir*- “netləşirmək”, *dürüstləşdir*- “çözmək, doğrulamak”, *konkretləşdir*- “sonuca bağlamak” vb.

7. Karar Verme Fiilleri

7.1. Karar fiilleri: *aldan*- “yanılmək, görünüşə bakaraq yanlış bir yargıya varmaq”, *daşın*- “düşüncesini, niyetini, kararını vb. değiştirmek”, *dön*- “düşüncesini, niyetini, kararını vb. değiştirmek”, *qərarlaşdır*- “karar vermək”, *qətiləşdir*- “karar vermək”, *seç*- “tercih etmək” vb.

7.2. Kabul fiilleri: *bağışla*- “affetmek”, *bəyən*- “beğenmek, onaylamak, kabul etmək”, *dan*- “inkâr etmək, bir şeyin varlığını ya da gerçəkliğini kabul etmemək”, *eyniləşdir*- “özdeşləştirmək, aynı kabul etmək”, *əsaslan*- “esas kabul etmək”, *mənimsə*- “kabullenmek”, *tanı*- “varlığını kabul etmək”, *yaraşdır*- “yakıştırmək, uyğun bulmaq” vb.

7.3. Değer fiilleri: *aldırma*- “aldırmamaq, ilgi göstərməmək, önem verməmək”, *alqışla*- “beğenmek, takdir etmək”, *əzizlə*- “değer vermək, saymaq”, *hesablaş*- “saymaq, önemsemək”,

inan- “itibar etmek, dikkate almak”, *qiymətləndir*- “değer vermek”, *məzəmmətlə*- “ayıplamak, eleştirmek, uygun, doğru vb. bulmamak”, *tabdala*- “itibar etmemek, küçümsemek vb.

7.4. İstek fiilleri: *axtar*- “arzu etmek, ummak”, *arzula*- “istemek”, *bəklə*- “bir şeyin olmasını istemek”, *çağır*- “arzu etmek”, *dilə*- “istemek”, *gözlə*- “ummak”, *küsən*- “imrenmek, heveslenmek”, *qeyrətlən*- “gayretlenmek, çalışma, faaliyete geçme isteği duymak”, *susa*- “hasretini çekmek, çok istemek”, *şirnik*- “heveslenmek” vb.

7.5. İnanma fiilleri: *arxalan*- “güvenmek”, *inan*- “1. bir şeyi doğru olarak benimsemek, 2. bir şeyin varlığını, doğrulunu kabul etmek, 3. iman etmek, 4. kanmak, aldanmak”, *qızın*- “inanmak, güvenmek”, *söykən*- “güvenmek” vb.

3. Azerbaycan Türkçesindeki Biliş Fiilleri İçin Yeni Bir Sınıflandırma Önerisi

Modern dil bilimi çalışmalarında fiilin anlamı tarafından belirlenen isteminin, bir başka ifadeyle fiilin tamlayıcılarının sayısı, bu tamlayıcıların söz dizimindeki konumu ve semantik rollerinin fiillerin semantik olarak sınıflandırılmasında bir ön koşul olarak görüldüğü söylenebilir. Mental fiillerin de bu fiil sınıflandırmalarında özellikle semantik istem yapıları ile verildiği görülmektedir.

Semantik istem (semantic valency), katılanların anlamsal özelliklerinin semantik durumlar (semantic cases) kullanılarak belirlenmesidir (Götz-Votteler, 2007, s. 37-38). Semantik istemin, durum dil bilgisi kuramındaki semantik durumlara, rol kuramındaki tematik rollere ve işlevsel dil bilgisindeki katılanlara karşılık geldiğini söylemek mümkündür.

İşlevsel dil bilgisinde Halliday, mental fiiller için iki farklı katılan rolü sunar: **algılayan** (senser) ve **algılanan** (phenomenon) (2014, s. 311). W. Croft, mental fiillerin katılanlarını **deneyimci** (experiencer) ve **uyarıcı** (stimulus) olarak verir ve bu katılanlar arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu belirtir. Bu ilişkide deneyimci dikkatini uyarıcıya yönlendirir ve uyarıcı da deneyimcinin zihinsel durumunda bir değişikliğe neden olur (1993, s. 55-56). G. Lock, mental süreç cümlelerinin düşünen, gören, beğenen, isteyen vb. bir kişiyi temsil eden en az bir katılına sahip olduğunu belirtir. **Algılayan** (senser) olarak bilinen bu katılan her zaman canlı olmalıdır ve genellikle insandır. Çoğu mental süreç cümlesinin ikinci bir katılanı da vardır. Bu katılan ise düşünülen, görülen, beğenilen, istenen vb. şeyi bildiren **algılanandır** (phenomenon) (1996, s. 104-105). Durum dil bilgisi çerçevesinde fiilleri tematik roller açısından sınıflandıran R. E. Longacre’ın sınıflandırmasında mental fiillerin katılanları **deneyimci**, **içerik** / **hedef** olarak verilir (1976, s. 60). R. D. Van Valin’in yapısalci-işlevselci dil bilgisi kuramı doğrultusundaki

fiil sınıflandırmasında mental fiillerin alt sınıfı olarak ele alınan biliş sürecinin katılanları **kavrayıcı** (cognizer) ve **içerik** (content) olarak belirlenir (2004, s. 62-68).

Bu çalışmada ise Azerbaycan Türkçesindeki biliş fiilleri durum dil bilgisinin betimsel yaklaşımı esasında semantik istem yapılarına göre sınıflandırılacaktır. Fiilleri durum çerçevelerine göre sınıflandıran durum dil bilgisi, C. J. Fillmore tarafından geliştirilmiştir. Fillmore, fiil sınıflandırmalarında ve cümle türleri sınıflandırmalarında, fiillerin ilişkili oldukları üyeler ve bu üyelerin semantik rolleri ile tanımlanmasının daha anlamlı olacağını belirtir (2006, s. 375-376). Mental süreçlerin deneyim çerçevesi (experience frame), bir bilişsel veya duygusal durum ya da olayın deneyimleyenini (**deneyimci** “experiencer”), deneyimi tetikleyen algı veya olayı (**uyarıcı** “stimulus”) ve deneyimin içeriğini (**içerik** “content”) sunar. Deneyim durum çerçevelerinde “Kazayı hatırladım.” cümlesindeki gibi **deneyimci** (ben) ve **içerik** (kaza); “Gürültü bana kazayı hatırlattı.” cümlesindeki gibi **uyarıcı** (gürültü), **deneyimci** (ben) ve **içerik** (kaza) ve “Bu müzik beni rahatsız ediyor.” cümlesinde olduğu gibi **uyarıcı** (bu müzik) ve **deneyimci** (ben) yer alabilir (Fillmore, 2003, s. 471-472).

Azerbaycan Türkçesindeki biliş fiilleri durum dil bilgisi temelinde semantik istem yapıları ile incelendiğinde başka bir ifadeyle mental deneyim çerçevelerine göre üç temel grupta toplanabilir:

1. Tek Zorunlu İstemli Biliş Fiilleri

a. Tek zorunlu tamlayıcısı **deneyimci** olan fiiller: *ağullan-* “akıllanmak, herhangi bir olaydan ders almak”, *ayıl-* “aklı başına gelmek, gerçeği anlamak”, *biliklən-* “bilgilenmek, bilgi sahibi olmak”, *xəyallan-* “hayal kurmak”, *oyan-* “uyanmak, gerçekleri anlamak” vb.

Bu fiillerin cümlelerinde tek zorunlu tamlayıcı olan **deneyimci** özne konumundadır.

Ör. Şerifzadə_[Deneyimci] öz-özünə xəyallanır, gözünün altından qarovulçuya baxır, onun mürgüləməsini gözləyirdi. M. Hüseyin. (ADİL, II, s. 454). “Şerifzade kendi kendine hayal kuruyor, gözünün ucuyla nöbetçiye bakıyor, onun uyuklamasını bekliyordu.”

b. Tek zorunlu tamlayıcısı **içerik** olan fiiller: *anıł-* “hatırlanmak”, *arzulan-* “istenmek”, *qanıł-* “anlaşılmak”, *qərarlaşdırıl-* “karar verilmek”, *mənimsən(il)-* “öğrenilmek, özümsemek”, *umul-* “umulmak” vb.

Bu edilgen biliş fiillerin cümlelerinde tek zorunlu tamlayıcı; düşünülen, istenilen, anlaşılan vb. şeyleri bildiren **içeriktir** ve **içerik** cümlede özne konumundadır. Edilgenleştiririnin bir neticesi

olarak bu fiillerin cümlelerinde **deneyimci** rolündeki tamlayıcı cümleden çıkarılır ve **içerik** rolündeki tamlayıcı özne konumunu alır.

Ör. Bir şeyin qiyməti_[içerik] o şey əldən gedəndən sonra bilinər. Atalar sözü. (ADİL, I, s. 305).
“Bir şeyin kıymeti o şey elden gittikten sonra bilinir.”

2. İki Zorunlu İstemli Biliş Fiilleri

a. Zorunlu tamlayıcıları **deneyimci** ve **içerik** olan fiiller: *anla*- “1. anlamak, bir şeyin ne demek olduğunu neye işaret ettiğini kavramak, 2. doğru ve yerinde bulmak, onaylamak”, *bağışla*- “affetmek”, *bəyən*- “beğenmek, onaylamak, kabul etmek”, *dolaşdır*- “şaşırmak, doğru, gerçek vb. olanı ayırt edememek”, *əzbərlə*- “ezberlemek, bir şeyi olduğu gibi akılda tutmak”, *fikirləş*- “düşünmek, bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve düşünce üretmek”, *xatırla*- “akla getirmek”, *mənalandır*- “anlamlandırmak” vb.

Azərbaycan Türkçesindeki biliş fiillerinin büyük kısmı semantik istem yapıları ile bu grupta yer alır. Bu fiillerin tamlayıcıları algılayanı bildiren **deneyimci** ve algılananı bildiren **içeriktir**. **Deneyimci** rol bu fiillerin cümlelerinde özne konumundadır.

Ör. [Student]_[Deneyimci] birdən-birə ev sahiblərinin qonaq otağında bir dolab kitab olduğunu_[içerik] xatırladı. Çəmənzməlinli. (ADİL, II, s. 431). “Öğrenci birdenbire ev sahiplerinin misafir odasında bir dolab dolusu kitap olduğunu hatırladı.”

b. Zorunlu tamlayıcıları **uyarıcı** ve **deneyimci** olan fiiller: *ağıllandır*- “akıllandırmak, bir olaydan ders almasını sağlamak”, *ayılı*- “ayılmak, aklının başına gelmesini gerçekleri görmesini, anlamasını sağlamak”, *qeyrətləndir*- “gayretlendirmek, çalışma, faaliyete geçme isteği uyandırmak”, *maraqlandır*- “meraklandırmak” vb.

Bu gruptaki ettirgen biliş fiillerinin cümlelerinde zorunlu tamlayıcıların **uyarıcı** ve **deneyimci** semantik rollerinde olduğu görülür. Ettirgenleştirme sonucunda bilişsel sürecin başlamasına, ortaya çıkmasına sebep olan **uyarıcı** sürece eklenir ve cümlelerde özne konumunu alır.

Ör. Hər şeydən başqa məni_[Deneyimci] belə bir məsələ də_[Uyarıcı] maraqlandırır: bütün bu hadisələrdən həmin iki tələbə hansı emosional və psixoloji nəticələr çıxardacaqlar (Anar, 2003, s. 311). “Her şeyin dışında, bu iki öğrencinin tüm bu olaylardan ne gibi duygusal ve psikolojik sonuçlar çıkaracağı meselesi de beni meraklandırıyor.”

c. Zorunlu tamlayıcıları **içerik** ve **tamamlayıcı / durum / içerik** olan fiiller: *əlaqələndiril*- “ilişkilendirilmek”, *canlan*- “hatırlanmak”, *sayıl*- “hesap edilmek, gibi kabul edilmek” vb.

Əlaqələndiril- “ilişkilendirilmək” gibi kimi biliş fiillerin cümlelerinde aynı semantik rolü üstlenen iki zorunlu tamlayıcı yer alır. Bu durum söz konusu süreçlerin iki farklı içerik gerektirmesinden ileri gelmektedir.

Ör. Tələbənin real psixoloji vəziyyəti - isti cənub şəhərində üzücü imtahanlardan çıxması, müvəffəqiyyətlərin tam aydın olmayan, qarmaqarışıq sevinci, gərginlikdən sonra boşluğa düşməsi^[İçerik] - *onun sonrakı "fantastik vəziyyəti" ilə*^[İçerik] *məntiqi şəkildə əlaqələndirilir* (Anar, 2003, s. 28). “Öğrencinin gerçek psikolojik durumu -sıcak güney şehrinde yorucu imtahanlardan çıkması, başarıların çok net olmayan karmakarışık sevinci, gerginlikten sonra boşluğa düşmesi- onun sonraki fantastik durumu ile mantıklı bir biçimde ilişkilendirilir.”

Biliş fiillerinin cümlelerinde **deneyimci**, **içerik** ve **uyarıcı**, temel semantik roller olarak görülür. Bununla birlikte kimi biliş fiil tamlayıcıları farklı semantik roller de yüklenebilir. Sınırlı sayıda biliş fiili için söz konusu olan bu semantik roller biliş fiilleri sınıfı için belirleyici bir nitelik taşımaz.

Bu rollerden biri **tamamlayıcı** roldür. Bazı fiiller doğası gereği isim türünden belirli bir kavramla bir arada bulunmak ister. Örneğin *söyle-* fiili şarkı gibi, *oyna-* fiili oyun gibi belirli ve sınırlı kavramları ister. Bu durumlarda fiil tamamlanabilir (completable) ve isim onun **tamamlayıcısı** (complement) olarak değerlendirilir (Chafe, 1970, s. 156). **Tamamlayıcı** rol değişime karşı dirençlidir ya da sınırlı bir değişime müsaade eder (Doğan, 2011, s. 45). Örneğin *canlan-* “hatırlanmak” biliş fiili; “hafizə”, “xəyal”, “təsəvvür” gibi sınırlı sayıdaki isimleri **tamamlayıcı** olarak ister. *Canlan-* vb. biliş fiillerinin cümlelerinde **içerik** özne konumunda bulunur, **tamamlayıcı** ise taşıdığı iyelik biçim birimi ile deneyimci role gönderme yapar.

Ör. Mənim xəyalımda^[Tamamlayıcı] *yaxın keçmiş - hələ solub sönməmiş, uzaqlaşib itməmiş keçmiş - təhsil illərim, Moskva*^[İçerik] *canlanırdı* (Anar, 2003, s. 377-378). “Benim zihnimde yakın geçmiş, henüz solmamış, unutulup gitmemiş geçmiş, tahsil yıllarım, Moskova canlanıyordu.”

Kimi biliş fiili tamlayıcıları ise **durum** semantik rolünü yüklenebilir. **Durum** rolü, fiilin ifade ettiği sürecin nasıl gerçekleştiğini bildirir. **Durum** rolündeki tamlayıcı, fiille eş dizimlilik gösterse de değişik anlam ilişkileriyle kullanılması bakımından **tamamlayıcı** rolden ayrılır (Doğan, 2011, s. 76).

Ör. 1969-cu il^[Kim: İçerik] *mənim həyatımda da düşərli*^[Z: Durum] *sayıla bilərdi – qəbul imtahanlarını təzəcə verib, tələbə adına yiyələnmişdim* (Efseroğlu, 2015, s. 9). “1969 yılı benim hayatımda da uğurlu sayılabilirdi, giriş imtahanlarını yeni geçmiş, öğrenci olmuşum.”

3. Üç Zorunlu İstemli Biliş Fiilleri

a. Zorunlu tamlayıcıları **deneyimci**, **içerik** ve **uyarıcı** olan fiiller: *andır*- “hatırlatmak”, *bəyəndir*- “bəğendirmek, onaylatmak, kabul ettirmek”, *xatırlat*- “hatırlatmaq, aklına getirmek” vb.

Bu gruptaki ettirgen biliş fiilleri deneyim çerçevelerinde **uyarıcı**, **deneyimci** ve **içerik** rollerindeki tamlayıcıların üçünü de zorunlu istem olarak bulundurur. Bu fiilin cümlelerinde **uyarıcı** rolündeki tamlayıcı özne konumunda yer alır.

Ör. Və bu təbəssüm_[Uyarıcı] bir müddət - bəlkə də çox qısa bir müddət - hər ikisinə_[Deneyimci] qayğılarını, nigaranlıqlarını, irili-xırdalı bütün qəm-qüssələrini_[İçerik] unutturdu (Anar, 2004, s. 232). “Ve bu tebessüm bir süre, belki de çok kısa bir süre, her ikisine kaygılarını, ızdıraplarını, büyük küçük bütün gam ve kederlerini unutturdu.”

b. Zorunlu tamlayıcıları **deneyimci**, **içerik** ve **içerik / durum / tamamlayıcı** olan fiiller:

Oxşat- “1. benzetmek, bir şeyde ya da kimsede bir başkasına benzer yönler bulmak, 2. yanılıp bir şeyi ya da bir kimseyi başka bir şey ya da biri sanmak”, *yaraşdır*- “yakıştırmak, uygun bulmak”, *yoz*- “bir olayı, bir durumu bir sebebe bağlamak, bir duruma işaret saymak” vb. fiillerin ilk zorunlu tamlayıcısı **deneyimci** rolünde ve diğer iki zorunlu tamlayıcısının ikisi de **içerik** rolündedir. Bir başka deyişle bu fiillerin cümlelerinde aynı semantik rolü üstlenen iki zorunlu tamlayıcı yer alır. Bu durum söz konusu süreçlerin iki farklı **içerik** gerektirmesinden ileri gelir. Örneğin *oxşat*- süreci yanılarak birbirine benzetilen iki farklı **içerik** ister.

Ör. Tələbə_[Deneyimci] ona mat qalmışdı ki, ikicə dəqiqə bundan qabaq başqa bir adamı_[İçerik] məhz bu oğlana_[İçerik] oxşatmışdı və dərhal da oğlanın özü tını burulub onun qabağına çıxmışdı (Anar, 2003, s. 548). “Öğrenci hayretler içinde kalmıştı, bundan iki dakika önce başka bir adamı bu oğlan sanmıştı ve o anda oğlan köşeyi dönüp onun karşısına çıkmıştı.”

Bil- “sorumlu saymak, mesul kabul etmek”, *qiymətləndir*- “herhangi bir şey gibi görmek, değerlendirmek, kabul etmek” vb. fiillerin deneyim çerçevelerinde **deneyimci**, **içerik** ve **durum** semantik rolleri görülür.

Ör. Bəlkə Q_[Deneyimci] atasının həyat yolunu_[İçerik] lazımsız fədakarlıq kimi_[Durum] qiymətləndirir və düşünürdü ki, bu nəciblik heç bir xoş güzərana səbəb olmayıb (Anar, 2003, s. 300). “Belki de o, babasının yaşam tarzını gereksiz fedakârlık gibi görüyor ve bu soyluluğun hoş bir yaşantı sağlamadığını düşünüyordu.”

Canlandır- “canlandırmak, bir şeyin imgesini hayal etmek”, *sil*- “unutmak, aklından çıkarmak” vb. fiillerin cümlelerinde ise **deneyimci**, **içerik** ve **tamamlayıcı** roller zorunlu istem olarak yer alır.

Ör. (Mən)_[Deneyimci] O ilin yay təttilini bitirərək şəhərə qayıdıb işlərimə başlayınca Ceyranı_[İçerik] tamamilə xatirimdən_[Tamamlayıcı] sildim. S. Hüseyin. (ADİL, IV, s. 117). “O yılın yaz tatilini bitirerek şehre dönüp çalışmaya başlayınca Ceylan’ı tamamen aklımdan çıkardım.”

Sonuç

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti’nde yer alan 199 fiil 274 anlam değişkisi ile mental fiillerin bir alt sınıfı olan biliş fiilleri içerisinde değerlendirilebilir. Bu fiilleri bildirdikleri süreçlere göre *dikkat, bellek, bilme, imgeleme, düşünme, problem çözme ve akıl yürütme* ile *karar verme fiilleri* olmak üzere yedi alt grupta toplamak mümkündür. Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen çok anlamlı *anla-*, *bil-*, *fikirleş-*, *oxşat-*, *öyrən-* gibi biliş fiillerinin bir kısmı farklı anlam değişkeleri ile birden fazla alt sınıfta yer alır.

Azerbaycan Türkçesindeki biliş fiilleri bir, iki ya da üç zorunlu istemlidir. Biliş fiillerinin temel tamlayıcıları algılayıcıyı bildiren **deneyimci** ve algılananı bildiren **içeriktir**. Bu iki tamlayıcı kadar sık görülmesine de bir diğer tamlayıcı ise algılama sürecinin ortaya çıkmasına neden olan **uyarıcıdır**. Bu semantik rollerin yanı sıra kimi biliş fiillerinde **durum** ve **tamamlayıcı** rollerindeki tamlayıcıların da zorunlu istem olduğu görülür. Bununla birlikte bazı biliş fiillerinin iki zorunlu tamlayıcısı da aynı rolü, **içerik** semantik rolünü, üstlenir. Azerbaycan Türkçesindeki biliş fiilleri için **deneyimci** zorunlu bir tamlayıcıdır. Deneyimci rol, yalnızca edilgen biliş fiillerin cümlelerinde bulunmaz.

Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen biliş fiilleri tamlayıcılarının semantik rollerine göre 1. **deneyimci + mental süreç**, 2. **içerik + mental süreç**, 3. **deneyimci + içerik + mental süreç**, 4. **uyarıcı + deneyimci + mental süreç**, 5. **içerik + tamamlayıcı + mental süreç**, 6. **içerik + durum + mental süreç**, 7. **içerik + içerik + mental süreç**, 8. **uyarıcı + deneyimci + içerik + mental süreç**, 9. **deneyimci + içerik + içerik + mental süreç**, 10. **deneyimci + içerik + durum + mental süreç**, 11. **deneyimci + içerik + tamamlayıcı + mental süreç** olmak üzere on bir semantik yapı sergiler. Azerbaycan Türkçesindeki biliş fiillerinde en sık görülen semantik yapı “**deneyimci + içerik + mental süreç**” yapısıdır. Bununla birlikte birleşik fiiller ile yapılacak incelemelerde farklı deneyim çerçevelerinin ortaya çıkması mümkündür.

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen biliş fiilleri için semantik istem yapılarına göre yeni bir sınıflandırma önerisi sunulmuştur. Biliş fiillerinin anlam bilimsel özelliklerini

betimleyen bu sınıflandırmanın fiil sınıflandırma çalışmaları ile birlikte sözlük bilimi, sözcük bilimi, söz dizimi ve Azerbaycan Türkçesinin öğretimi gibi alanlara da fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acar, E. (2019). Codex Cumanicus'ta Bulunan Mental Fiillerin Günümüz Anadolu Ağızlarındaki Kullanımları Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8/3: 1276-1292.
- ADİL = Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Anar. (2003). *Eserler, I Cild*. Bakı: Nurlan.
- Anar. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Lider Nəşriyyat.
- Aydoğmuş, E. (2021). Özbek Türkçesinde mental fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22: 135-151.
- Bayraktar, F. S. (2017). Bulgarca Sözlüğünde Yer Alan Türkçe Mental Fiiller Üzerine. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı (25-28 Eylül 2017, Bükreş, Romanya) Bildiri Kitabı*, 458-466.
- Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. (2007). *Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
- Bilgin Aksoy, G. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde Mental Fiiller* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Biray, N. (2007). Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Haldeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları. *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (6-7-8-Eylül 2006) Bildiriler II*. Denizli, 307-314.
- Budagova, Z. İ. (1960). *Azerbaycan Dilinin Grammatikası I Hisse (Morfologiya)* (Ed. R. E. Rüstemov ve Z. Budagova). Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı.
- Ceferov, G. (1984). *Azerbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sistemi*. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu.
- Chafe, W. L. (1970). *Meaning and the Structure of Language*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Croft, W. (1993). Case Marking and The Semantics of Mental Verbs. *Semantics and The Lexicon* (Ed. J. Pustejovsky). Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 55-72.
- Cüceloğlu, D. (2019). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çelik, Tarık (2021). *Risale-i Kudsiyye'de Mental Fiiller ve Dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu.

- Doğan, L., Erdin C. (2021). Gagauz Türkçesinde Mental Fiiller. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 9 (2), 191-221.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Dolati Darabadi, M. (2018). Nehcü'1 Feradis'te Mental Fiiller. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 85-113.
- Efseroğlu, K. (2015). *Daşlı Qala, Roman ve Hekayeler*. Bakı: Nurlar.
- Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I (20-26 Eylül 2004)*. Ankara: TDK Yayınları, 939-949.
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Fillmore, C. J. (2003). Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. *Dependenz und Valenz - Dependency and Valency: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung - An International Handbook of Contemporary Research*, 1 (1), Halbband. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 457-475.
- Fillmore, C. J. (2006). Frame Semantics. *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 373-400.
- García-Miguel, J. M., Albertuz, F. J. (2005). Verbs, Semantic Classes and Semantic Roles in the ADESSE Project. *Proceedings of the Interdisciplinary Workshop on The Identification and Representation of Verb Features and Verb Classes*. Saarbrücken, 50-55.
- Goatly, A. (1997). *The Language of Metaphors*. London and New York: Routledge.
- Goldstein, E. B. (2013). *Bilişsel Psikoloji* (Çev. Okhan Gündüz). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Götz-Votteler, K. (2007). Describing Semantic Valency. *Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 37-49.
- Halliday, M. A. K. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London and New York: Routledge.
- Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kalkan, N. (2016). Başkurt Türkçesinde Mental Fiiller. *Actual Problems of Turkic Studies*. St. Petersburg, 177-186.
- Kuliev, G. K. (1992). *Semantika Glagolov v Tyurkskih Yazıkah*. Bakı: Akademiya Nauk Azerbaydjana İstitut Yazıkoznaniya imeni Nasimi.
- Lock, G. (1996). *Functional English Grammar An Introduction for Second Language Teachers*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Longacre, R. E. (1976). *An Anatomy of Speech Notions*. Lisse: The Peter De Ridder Press.

- Özeren, M., Alan, İ. (2018). Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61, 203-224.
- Recebli, E. (2010). *Göytürk Dilinde Felin Semantikasi*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Sarı, B., Güder, N. (1998). *Türkmencenin Grameri (II Morfolojiya: Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dünyası Gençleri'nin Mahtumkulu Yayın Birliği.
- Seçkin, Kuban (2020). *Eski Türkçe Metinlerden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*. Konya: Palet Yayınları.
- Smith, E. E., Kosslyn, S. M. (2017). *Bilişsel Psikoloji Zihin ve Beyin* (Çev. ve Ed. Muzaffer Şahin). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Solso, R. L., Maclin, M. K., Maclin, O. H. (2019). *Bilişsel Psikoloji* (Çev. Ayşe Ayçiçeği Dinn). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Soydan, Serpil (2020). Lisânü't Tayr'da İdrak Fiilleri. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 64: 1-20.
- Şahin, S. (2012a). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Şahin, S. (2012b). Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1 (4), 45-62.
- Türk Dil Kurumu (2021). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 28.03.2022)
- Van Valin, R. D. (2004). Semantic Macroroles in Role and Reference Grammar. *Semantische Rollen* (Ed. Rolf Kailuweit and Martin Hummel). Germany: Gunter Narr Verlag Tübingen, 62-82.
- Viberg, Å. (1994). Differentiation and Polysemy in the Swedish Verbal Lexicon. *Euralex*. Amsterdam, 204-215.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 17-51.
- Yegin, A. (2019). Mental Fiil Kavramı ve Şeyyâd Hamza'nın Yüsuf u Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 51-74.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Extended Abstract

Mental verbs are verbal expressions of mental processes and personal mental experiences that cannot be directly observed, measured, or known, enabling people to recognize and understand the inner and outer world (Bilgin Aksoy, 2021: 471). Mental verbs are considered by researchers in three or four fundamental categories according to the processes they express. One of the generally accepted categories among these categories, albeit with different names, is "cognitive verbs". As a sub-class of mental verbs, cognitive verbs express activities of the mind covering all kinds of acquisition of knowledge such as learning, understanding, making sense, and making decisions.

In this study, primarily the terms cognition and cognitive verb are emphasized and studies on cognitive verbs are mentioned. After giving information about terminology and literature, the cognitive verbs in Azerbaijan Turkish, which were determined based on the headlines in the four-volume work named *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (Explanatory Dictionary of Azerbaijan Language), were grouped into seven categories according to the sub-processes determined in the light of cognitive psychology.

These groups are as follows: 1. attention verbs, 2. memory verbs, 3. knowing verbs, 4. visualizing verbs, 5. thinking verbs, 6. problem-solving and reasoning verbs, 7. decision making verbs. From the aforementioned sub-processes, the memory verbs are divided into three subgroups namely, a. verbs that indicate recall, b. verbs that indicate forgetting, c. verbs that indicate the wrong attribution; The problem solving and reasoning verbs are divided into seven subgroups namely, a. comprehension verbs, b. questioning verbs, c. distinguishing verbs, d. combining verbs, e. designing verbs, f. assumption verbs, g. solving verbs; The decision-making verbs are divided into five subgroups namely, a. decision verbs, b. acceptance verbs, c. value verbs, d. request verbs, e. believing verbs. However, none of the cognitive processes is isolated from other processes. In other words, each cognitive process is in a relationship with other processes. For this reason, it would be useful to point out that these classes, which are created on a process-based basis, are not strictly separated from each other.

The number of verb's complements, their position in the syntax, and their semantic roles are seen as a prerequisite for the semantic classification of verbs in modern linguistics studies. It is seen that mental verbs are given in these verb classifications, especially with semantic valency structures. In this study, the cognition verbs identified in Azerbaijan Turkish were primarily

classified according to the processes they reported. Afterward, a new classification proposal is presented by examining the cognitive verbs with their semantic valency structures.

Semantic valency is the determination of the semantic properties of the participants using semantic cases (Götz-Votteler, 2007: 37-38). It is possible to say that the semantic valency corresponds to semantic cases in case grammar theory, thematic roles in role theory, and participants in functional grammar. The descriptive approach of case grammar was taken as a basis for determining the semantic valency structures. Case grammar, which classifies verbs according to case frames, was developed by C. J. Fillmore. Fillmore states that in verb classifications and classifications of sentence types, it would be more meaningful to define verbs with the members they are related to and the semantic roles of these members (2006, s. 375-376). The experience frame of mental processes presents the experience of a cognitive or emotional state or event (experiencer), the perception or event that triggers the experience (stimulus), and the content of the experience (content) (Fillmore, 2003, s. 471-472). In this study, **experiencer**, **content**, and **stimulus** are adopted as the basic semantic roles in the semantic structure of cognitive verbs.

When the cognitive verbs in Azerbaijan Turkish are examined with semantic valency structures based on case grammar, they can be grouped into three basic groups:

1. Cognitive verbs that have single obligatory valency:
 - a. Verbs that only obligatory complement is the **experiencer**
 - b. Verbs that only obligatory complement is **content**
2. Cognitive verbs that have two obligatory valences:
 - a. Verbs that obligatory complements are **experiencer** and **content**
 - b. Verbs that obligatory complements are stimulus and **experiencer**
 - c. Verbs that obligatory complements are content and **complement/manner/content**
3. Cognitive verbs that have three obligatory valences:
 - a. Verbs that obligatory complements are experiencer, **content**, and **stimulus**
 - b. Verbs that obligatory complements are **experiencer**, **content**, and **content/manner/complement**

199 verbs in *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (Explanatory Dictionary of Azerbaijan Language) can be evaluated in cognitive verbs, which is a subclass of mental verbs, with 274 meaning variants. Cognitive verbs in Azerbaijan Turkish have one, two, or three obligatory valences. The basic complements of the cognitive verbs are the **experiencer** declaring the

perceiver and the **content** declaring the perceived. Although not as common as these two complements, another complement is the **stimulus** that causes the perception process to occur. In addition to these semantic roles, it is seen that in some cognitive verbs, the **manner** and **complement** roles are also obligatory valences. However, the two imperative complements of some cognitive verbs play the same role, the **content** semantic role. For the cognitive verbs in Azerbaijan Turkish, the **experiencer** is a mandatory complement. The experiencer role is not found only in sentences of passive cognition verbs.

The cognitive verbs determined in Azerbaijan Turkish exhibit the following eleven semantic structures according to the semantic roles of the complements: 1. **experiencer + mental process**, 2. **content + mental process**, 3. **experiencer + content + mental process**, 4. **stimulus + experiencer + mental process**, 5. **content + complement + mental process**, 6. **content + manner + mental process**, 7. **content + content + mental process**, 8. **stimulus + experiencer + content + mental process**, 9. **experiencer + content + content + mental process**, 10. **experiencer + content + manner + mental process**, 11. **experiencer + content + complement + mental process**. The most common semantic structure in cognition verbs in Azerbaijan Turkish is "**experiencer + content + mental process**". However, it is possible to reveal different experience frameworks in the examinations to be made with compound verbs.